

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Філатової Марини Іванівни

«Англійська та французька політична карикатура кінця XVIII – початку XIX ст.: сюжетні та художньо-стилістичні особливості (за матеріалами колекції Харківського художнього музею)»

подану на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства
за спеціальністю 17.00.05 – образотворче мистецтво

Актуальність теми дисертаційної роботи

Зацікавлення мистецтвом карикатури в Україні, як і в цілому світі продовжує зростати. Відбувається чимало міжнародних конкурсів, конгресів митців, виставок. Дослідження жанру соціально-політичної карикатури, особливо англійської класики періоду її розквіту вже давно є предметом наукової рефлексії. Проте феномен політичної карикатури, її особлива морфологія, засади втілення комічної інтенції ще не мають своєї вичерпної теорії і методології.

У мистецтвознавчому ракурсі проблеми стилістики, образних і композиційних принципів у творчих пошуках митців карикатури досі не отримали належної уваги у вітчизняній науці. Слід віддати належне М. І. Філатовій за влучність у виборі теми і зверненні до дослідження проблем класичної політичної карикатури, її сюжетних, стилістичних та образно-тематичних трансформацій крізь призму мистецтвознавчого спостереження. Причому науковий пошук дисертантки відбувається шляхом емпіричного аналізу конкретного цілісного матеріалу – раніше невивченої колекції англійської та французької політичної карикатури кінця XVIII – початку XIX ст. з фондів Харківського художнього музею. Дисертація п. Філатової є

першим комплексним дослідженням цієї музейної збірки з метою осмислення художньої проблематики карикатури обраного часу.

Викладені аргументи переконують в актуальності та своєчасності дисертаційного дослідження М. І. Філатової, предметом якого обрано сюжетні та художньо-стилістичні особливості атрибутованих творів англійських і французьких карикатуристів кінця XVIII – початку XIX ст.

Наукова новизна одержаних результатів

Оцінюючи найважливіші здобутки винесеного на захист дисертаційного дослідження, варто вказати на наступні найсуттєвіші результати, що мають вагому наукову новизну.

По-перше, політичну карикатуру розглянуто не лише як культурно-історичне явище, а як вид художньої творчості зі своєю специфічною пластичною мовою та характерними засобами художньої виразності;

По-друге, залучено широке коло джерел за рахунок суміжних дисциплін, а саме: історії, лінгвістики, літературознавства, культурології, соціології та психології. Проведено дуже розлогий історіографічний огляд наукових публікацій стосовно даної теми;

По-третє, цінним в теоретичному та прикладному аспектах є визначення тенденцій функціонування художніх рішень англійських та французьких політичних карикатур й еволюційних змін їх образно-тематичного ладу;

По-четверте, встановлено коло провідних митців карикатури; виявлено основні сюжетно-тематичні, художньо-стилістичні концепції творів; з'ясовано спільні та відмінні риси у розвитку англійської й французької карикатури;

По-п'яте, дисертанткою атрибутовано та систематизовано аркуші англійської та французької політичної карикатури з фондів Харківського художнього музею та введено їх до наукового обігу.

Вважаю, що елементи наукової новизни сформульовані коректно, їх кількість та кваліфікаційні ознаки у цілому відповідають нормативним вимогам. На недоліки цього компонента дослідження буде вказано нижче окремо.

***Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і
рекомендацій, сформульованих у дисертації***

Детальне ознайомлення з текстом праці М. І. Філатової дає підстави стверджувати, що підхід дисертантки до вивчення проблем розвитку англійської й французької політичної карикатури обраного часу характеризується фундаментальністю, ґрунтовністю дослідження. Варто підкреслити добру структурованість роботи, логічність викладу, якісне оформлення наукового апарату дисертації.

Слід відзначити обґрунтованість наведених дисертанткою висновків, які базуються на грамотному використанні як загальнонаукових методів (систематизації та класифікації матеріалів, верифікації зображень й текстів, індукції, аналізу і синтезу) так і спеціальних методів (мистецтвознавчого, порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, синхроністичного).

Наукові положення, висновки і пропозиції дослідження сформульовані чітко, послідовно, є аргументованими і змістовними.

Справляє позитивне враження джерельна база роботи. Ретельно опрацьовано всі англійські та французькі карикатури з фонду Харківського художнього музею. Видання і електронні ресурси, включені до списку використаної літератури (у загальній кількості 377 найменувань), свідчать про глибоке опрацювання проблеми, достатній рівень наукової підготовки авторки, її наукову зрілість. В дуже якісно зробленому альбомі подано 197 ілюстрацій проаналізованих у дисертації творів. В окремому додатку зібрано переклади підписів і реплік персонажів англійських та французьких карикатур.

Крім опрацювання значної кількості джерел і візуального дослідження об'єктів достовірність одержаних результатів підтверджується актами їх впровадження – апробаціями на 14-тьох вітчизняних і міжнародних науково-теоретичних конференціях.

Оцінка змісту та завершеності дисертації

У **вступі** чітко обґрунтовано актуальність проблеми, науково коректно сформульовано мету, яка відповідає темі дисертації, та конкретизується у завданнях, окреслено об'єкт та предмет роботи. Логічно окреслено систему використаних в роботі дослідницьких методів, розкрито наукову новизну і практичне значення роботи, особистий внесок здобувачки. Подано інформацію про апробації дослідження та публікації.

У першому розділі дисертаційної роботи **«Історіографія, джерельна база і методика дослідження»** авторка у двох підрозділах глибоко проаналізувала наукові праці за темою роботи, охарактеризувала джерельну базу й розкрила методи дослідження.

Значну увагу доречно було приділено засадам та методологічним механізмам вивчення феномену карикатури як художнього явища, які нині в українській науці ще не визначені повністю. У висновках до першого розділу М. І. Філатова обґрунтувала, з чим ми погоджуємося, що політична карикатура більше не вважається випадковою ілюстрацією для вивчення британського та французького суспільства і політики. Сатирична графіка визнана оригінальним твором мистецтва і цінним історичним джерелом, що заслуговує на увагу (с. 60).

У другому розділі роботи **«Карикатура як художнє явище»**, що складається з двох підрозділів, дисертантка простежила історію розвитку політичної карикатури, технологію її створення та суспільні функції, особливості формування системи художніх образів.

Дисертантка вдало зазначає, що основною функцією політичної карикатури у суспільстві є сатирична, при цьому вона часто стає знаряддям пропаганди.

Пошукувачка слушно підкреслює, що головними художніми прийомами карикатури є гротеск, перебільшення, фантастичне, вигадливе, потворно-комічне зображення дійсності, деформація пропорцій, і що художні образи в карикатурі мають різний ступінь специфічної умовності: від оповідної описовості до метафоричної асоціативності та символіки (с. 77).

Цей розділ є теоретично вагомим, але він міг би бути меншим за обсягом, тому що спирається на факти і положення, вже частково відомі у науковій літературі з історії карикатури.

У третьому розділі **«Англійська політична карикатура кінця XVIII — початку XIX ст.»**, що складається з двох підрозділів, М. І. Філатова розглянула розвиток англійської сатиричної графіки у період так званого «золотого століття» карикатури (1760-1830-і рр.) на основі вивчення творів англійських митців з колекції Харківського художнього музею». На мою думку, цей розділ є центральним і найбільш вдалим у дисертації.

Грунтовно проаналізовані естампи найвидатніших англійських карикатуристів того часу: Джеймса Гілрея, Томаса Роуландсона, Чарльза Уільямса, Джона Коуза, Уільяма Ельмса, Ісаака і Джорджа (батька і сина) Крукшенків, Уільяма Хіта.

Вважаю, що правильним буде висновок з дослідження здобувачки, що загальними рисами, притаманними англійській політичній карикатурі кінця XVIII – початку XIX ст., є гостра публіцистичність, злободенність, оперативність, зв'язок із журналістикою, театралізація образів, інтерпретація прийомів образотворчого фольклору, гротескність, своєрідність у сприйнятті принципів романтизму. Концепції романтизму відвідали такі стилістичні ознаки карикатури початку XIX ст.: емоційність, експресивна та динамічна графічна мова, використання прийомів гротеску, символіки, алегорій і фантастики (с. 125).

У четвертому розділі «Французька політична карикатура кінця XVIII – початку XIX ст.», що складається з трьох підрозділів, досліджено історію карикатури в контексті цензури у Франції на основі аналізу французьких політичних карикатур з фондів Харківського художнього музею. Дисертантка розглянула твори двох відносно безцензурних періодів 1789-1793 і 1814-1815 років і встановила, що в період революції аркуші були переважно анонімними, в них виразно відчувався вплив класицизму; карикатуристи часто запозичували композиції з класичного мистецтва, а також використовували алегоричні образи. У 1814-1815 рр. найбільше поширюється антинаполеонівська сатирична графіка у техніці пофарбованого офорту, і з'являється можливість встановлення авторів.

Висновки до кожного з чотирьох розділів достовірні та обґрунтовані, підтверджуються опрацюванням значної кількості аналітичного матеріалу. Дисертація завершується розгорнутими висновками, які впливають зі змісту роботи, є логічними, слугують віддзеркаленням основних результатів дослідження. Одним з найважливіших висновків, на мою думку, є класифікація художніх прийомів, притаманних політичній карикатурі. Акцентовано, що домінантою карикатури є комізм, а формотворчим принципом – фантазія художника, яка породжує багатозначні образи, засновані на контрастах. Образна система політичної карикатури, при всій її авторській індивідуальності, несе в собі відбиток національної колективної свідомості (с. 197).

Виходячи з аналізу основної частини дисертації, можемо дійти висновку, що мета дисертаційної роботи в ході виконання дослідження була досягнута, а дисертація є завершеною науковою кваліфікаційною працею.

Значення одержаних результатів для науки й практики та рекомендації щодо їх можливого використання

На мій погляд, результати дисертаційного дослідження характеризуються теоретичною та практичною значущістю. Вони можуть бути використані:

- у музейній діяльності, для організації стаціонарних та тимчасових експозицій і як приклад наукової обробки й класифікації експонатів;
- у навчальному процесі, а саме: у викладанні теорії та історії культури, історії зарубіжного мистецтва у вищих навчальних закладах;
- як фактографічна і теоретична база для створення відповідних розділів у наукових та науково-методичних виданнях з історії зарубіжного мистецтва;
- при укладанні методичних матеріалів з дисциплін: історія світової культури, історія зарубіжного мистецтва, історія англійської та французької графіки;
- Результати наукового дослідження будуть корисними як для фахівців-практиків, так і для теоретиків образотворчого мистецтва та дизайну, оскільки сприятимуть формуванню нових поглядів на типологію та образно-стилістичний лад творів у жанрі карикатури.

***Повнота викладення наукових положень, висновків і рекомендацій
дисертації в опублікованих працях***

Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено у шести статтях, з яких 5 – у фахово-наукових виданнях, затверджених Атестаційною колегією МОН України та 1 стаття – в закордонному фаховому виданні. 11 публікацій ще додатково відображають результати дослідження.

Таке представлення результатів наукової роботи є достатнім. Кількість публікацій, обсяг, якість, повнота висвітлення результатів та розкриття змісту дисертації відповідає вимогам Атестаційної колегії МОН України та «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань». Зазначені публікації повною мірою висвітлюють головні наукові положення

дисертації.

Основні положення дисертації були апробовані на 14-тих вітчизняних і міжнародних науково-теоретичних конференціях.

Спрямованість наукових конференцій, де відбувалася апробація дисертаційного дослідження, характер статей дисертантки, в яких відображено положення дисертації і результати проведених досліджень, розкривають дослідницьку проблему художньо-стилістичних особливостей англійської та французької політичної карикатури.

Загалом вважаю, що дисертація пройшла належну апробацію; вона є самостійною науковою працею, що має завершений характер, відзначається в цілому (незважаючи на деякі зауваження) науковою новизною. Праця М. І. Філатової написана на належному науковому рівні.

Відповідність змісту автореферату основним положенням дисертації

Ознайомлення з текстом автореферату дисертації дає підстави стверджувати, що за структурою та змістом він відповідає вимогам, що ставляться МОН України. У тексті автореферату відображено основні положення, зміст, результати і висновки здійсненого М. І. Філатової дисертаційного дослідження. Зміст автореферату та основні положення дисертації в цілому є ідентичними.

Дискусійні положення та зауваження

Позитивно оцінюючи здобутки дисертантки, вважаю за необхідне зазначити наступні недоліки, дискусійні положення та зауваження до поданої дисертаційної роботи:

1. Дисертантка дійсно вперше в українській науці на основі неописаної раніше збірки Харківського художнього музею відносно повно розглянула англійську і французьку політичну карикатуру вибраного періоду. Проте новизна цієї роботи є суто локальною, замкненою, адже нині вже існує

величезний масив англомовної (і не тільки) літератури з цього питання, розглянуті естампи є в оригінальних репліках, видруках у західних музеях. Україна прагне бути частиною глобального світу, тому важливим було б порівняння ступеня вивчення творів харківської колекції із сучасними дослідженнями аналогічних естампів з інших музеїв.

2. Авторка зосереджується виключно на передумовах розвитку і на розквіті політичної карикатури у т. зв. «Золотому столітті» (1760-1830), але при цьому не конкретизує, в чому полягав її вплив на митців наступних генерацій, і не лише в Англії та Франції. Говорячи про специфіку художньої мови цього жанру графіки, слід було б, на мою думку, підкреслити його формально-образну тяглість в наступні історичні епохи, хоч би одним-двома реченнями згадати про тривале існування карикатур у часописах «Шаріварі» і «Панч» чи про виникнення на Заході терміну «картун».

3. Дисертантка справедливо пише (на с. 7) про вагомість аналізу карикатур харківської збірки для українського сатиричного мистецтва сьогодення. Але чому тільки для нинішнього, останнього часу? Можна було б підкреслити актуальність обраної теми дослідження, зв'язавши її з важливістю вивчення української соціально-політичної карикатури ХХ ст., наприклад, коротко зазначити існування традицій англійської класики у політичних карикатурах Охріма Судомори, Віктора Цимбала, Павла Ковжуна, Едварда Козака, Олександра Климка та інших українських митців.

4. Серед естампів харківської збірки залишилось чимало анонімних, хоч на деяких ілюстраціях помітні сигнатури й друкарські дані. Як досвідчений музейний працівник, завідувачка відділу зарубіжного мистецтва, дисертантка, безперечно, добре орієнтується у засадах наукового опису експонатів. Тому, крім докладного опису сюжетів, літературно-історичного підтексту, перекладу реплік персонажів, потрібно було б навести повний опис техніки, розмірів, всіх написів (в оригіналі іноземними мовами), авторських сигнатур, датувань, типографських даних, водяних знаків на папері, наявність варіантів стосовно кожного твору з музейної збірки. Це

могло б полегшити атрибутування тих карикатур, авторство яких так і залишилось невідомим.

5. Як особистий внесок пошукувачки вказані атрибуції низки творів, особливо французьких. Однак не розкривається сам процес наукового відкриття, на підставі яких мистецтвознавчих методів це було зроблено, крім порівняння з експонатами онлайн-колекцій.

6. Бажаним був би як додаток короткий біобібліографічний словник всіх згаданих у дисертації митців. Тоді б, можливо, прояснилися незрозумілі моменти у транскрипціях прізвищ і неточності у роках життя деяких художників, особливо французьких, виявлення авторства яких дисертантка вважає своїм особистим внеском. Це стосується, наприклад, Ашіля (не Ахілла) Деверіа, Гастона-П'єра-Марії Басомп'єра (це його правильне прізвище, походженням з відомої в генеалогії родини, 1780-1869), Луї Мальовра чи Малєвра (він не помер у 1829, а працював ще у 1837), Луї-Франсуа Шарона (помер напевно бл. 1840), Жана-Батіста Готьє (вірогідно належав до династії митців Дажеті, 1780-1820 це не роки його життя, а період творчості). Бракує в роботі більш розширених даних про таких граверів, як Еліа, Луї (дуже дивне прізвище, швидше це ім'я), Лакруа.

7. Подекуди, наприклад, в аналізах французьких карикатур, спрямованих проти Катерини II, в дисертації застосовуються неточні, стереотипні формулювання про жадобу і розпусту, що дещо нівелюють художню оцінку творів. Більш повно в дисертації, на мою думку, потрібно було б охарактеризувати весь творчий арсенал художньо-стилістичних прийомів майстрів політичної карикатури, зокрема, розкрити роль гротеску (цей термін заявлений як ключове слово в авторефераті).

8. Є певні неправильності у списку використаної літератури та граматичні помилки в основному тексті.

Проте, загалом, зазначені дискусійні моменти та висловлені зауваження не ставлять під сумнів отримані наукові результати.

Дисертаційна робота характеризується єдністю змісту та стилю викладення наукових положень, достатнім теоретично-методичним рівнем.

Загальний висновок

Дисертаційна робота на тему «Англійська та французька політична карикатура кінця XVIII – початку XIX ст.» виконана вперше і поглиблює існуючі знання мистецтвознавчої науки.

Дисертація є завершеною, самостійно підготовленою кваліфікаційною науковою працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані та практично цінні результати, що вирішують важливі наукові проблеми, які полягають в обґрунтуванні теоретичних засад та виявленні тенденцій розвитку англійської та французької політичної карикатури як художнього явища.

Актуальність обраної теми дисертації, ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, новизна та повнота викладу в опублікованих працях відповідають вимогам до кандидатських дисертацій.

Вважаю, що дисертаційна робота на тему «Англійська та французька політична карикатура кінця XVIII – початку XIX ст.: сюжетні та художньо-стилістичні особливості (за матеріалами колекції Харківського художнього музею)», представлена на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства, відповідає вимогам чинного «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України, а її автор – Філатова Марина Іванівна – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.05 – образотворче мистецтво.

Офіційний опонент:

доктор мистецтвознавства, професор кафедри дизайну середовища Львівської національної академії мистецтв

Ю. О. Бірюльов

2. 09. 2019

*Копія колегії
у секретарю 2.09.2019
[підпис]*

